

УДК: 241.231

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ТАРЫХЫНЫН САЯСИЙ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА
SOME FEATURES OF POLITICAL HISTORY OF KYRGYZ PEOPLE

*Атамурзаева Б.М. филол.и.к, доц.
ЖАГУ ТИПФ*

Аннотация: Бул макалада кыргыз элинин айрым саясий өзгөчөлүктөрү талкууланат. Көптөгөн факторлордун негизинде Кыргызстандагы саясий процесстер жана саясат экономикасы сыяктуу эле сырткы күчтөрдөн алардын жардамынан жана таасиринен көз каранады болуп калды.

Аннотация: В статье рассматриваются некоторые особенности политической истории кыргызского народа. На основании многих факторов политические процессы и политика Кыргызстана так же как и экономика стали зависимыми от внешних сил, их помощи и влияния.

Annotation: In the article some features of political history of the Kyrgyz people are considered. Based on multiple factors of political processes, policy of Kyrgyzstan and economy as well became dependent on external forces, their aid and influence.

Негизги сөздөр: кыргыз эли, саясий тарыхы, өзгөчөлүктөр, көчмөн калк, суверендүү мамлекет, экономикалык жана технологиялык артта калуу.

Ключевые слова: кыргызский народ, политическая история, суверенное государство, особенности, кочевой народ, экономическое и технологическое отставание.

Key words: Kyrgyz people, political history, sovereign state, economical and technological lag, nomadic people, features.

Кыргыз мамлекетүүлүгүнүн генезисинде 5 мүнөздүү этабын бөлүп кароого болот:

1) Б.з.ч. III-I кк Байыркы кыргыз жана байыркы усунь мамлекеттеринин пайда болгон жана жашаган мезгили. Кыргыз мамлекетүүлүгүнүн башаты.

2) VII кылымдын аягы VIII к. башындагы жылдар. Кыргыз мамлекети түрк мамлекеттер системинде жашаган мезгил. Ал кезде кыргыз каганатын Барс-бег башкарган, мамлекет Енисей дарыясынын жээгинде жайгашкан. IX кылымга чейин кыргыз мамлекетинин аймагы Монголиянын талааларынан Тянь-Шань тоолорунда чейин созулган.

3) XIII-XIV кк. Кыргыз эли өзүнүн жок болуп кетип жаткан мамлекетүүлүгүн кайра түзүү аракетинде болгон.

4) 1924-1936 жж. Жаңы типтеги мамлекетүүлүктүн түзүлүшү менен байланышкан – Советтик вариант, Советтик Россиянын протекторатынын алдында кыргыз мамлекетүүлүгү автономиялык областтан СССРдин курамындагы союздук республикага айланган.

5) Кыргыз республикасынын – суверендүү мамлекетинин түзүлүшү. 1991 жылы 31-августта Кыргыз Республикасынын жогорку Советинин Декларациясы менен жарыяланган. [1]

Ар жактан карап көрсө да кыргыз жана түрк тилдүү элдеринин тарыхы бири биринен айырмаланып тураары ачык айкын. Ошондуктан, мамлекеттердин саясаты гана эмес, аларга байланышпау бардык нерсе айырмаланыш керек.

Өзүнүн тарыхында көчмөн калк мал чарбачылык жүргүзүп келген кыргыздар эң байыркы келген түрк тилдүү элдердин катарына киргендердин бири.

Кыргыздар негизинен Енисей дарыясынан жээгинде, Сибирдин түшпүгүндө жана Орто (Борбор) Азияда жашап келишкен. Кыргыз этносунун калыптанышынын алгачкы этаптары гун, усун, диндин жана сак урууларынын биргелешкен көчмөн биригүүсүн (союзун) түзүлүшү менен байланышкан “Кыргыз” этноними биринчи жолу 201 жылы байыркы кытай тарыхчысы Сыма Цянь өзүнүн “Ши Цзи” эмгегинде белгилеп кеткен, тактап айтканда Тянь-Шаньдын тарабында, Бора Хоро коктусунда “кыргыз” эли жашайт деген. [2]

Ошол эле учурда 209-ж б.з.ч. хундардын империясы пайда болгондугу, В.В.Барнольдго кыргыздар эң байыркы этносторго кошулаарына негиз бар деп белгилеген.

840 жылы Енисейлик кыргыздар, узак жана катуу согушга уйгурларды жеңип алганы, Чыгыш Саян, Алтай, Иртыш жана Тува аймактарына чоң таасир берген. Бул кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн туу чокусу болгон. Бирок Монгол империясы пайда болуп, өзүн саясий аренада көрсөтүүсү менен, кыргыздар баш ийгени мажбур болушкан. Ал империя ураап түшкөндө кыргыздардын көпчүлүгү Тянь-Шаньга көчүп келген, азыркы Кыргызстандын аймагына.

Кыргыздардын Тянь-Шаньга келиши менен кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхынын экинчи этабын аягына чыгып, үчүнчүсү башталат. Бул мезгилде кыргыздар мамлекеттүүлүгүн алсыратып ийген, XIXк чейин. Бирок кыргыздар өз алдынча этникалык группа катары сакталып калган. Биринчиден көчмөн-калктар катуу урук-тууган тартибин кармаган системи аркылуу; Экинчиден кээ бир уруу, уруктардын өз алдынча экономикалык жактан өзүлөрүнүн тиричилигин жүргүзө алгандыктан; Үчүнчүдөн, аймагынын татаал рельефи, татаал климаттык шарттарга ылайык, анткени кыргыздар чыдамкайлыгы менен мындай шарттарда жашап калышкан.

Бирок ошол эле факторлор кыргыз мамлекетинин кайра түзүлүшүнө жолтоо болгон. Кошуна жашаган Кытай империясы өзүнүн падышачылыгын жакынкы аймактарга жүргүзгөнгө аракет кылган. Ошондуктан кыргыздардын мамлекеттүүлүгү кооптуу болгон.

XIXк башында кыргыз аймактары Кокон хандыгынын карамагында болгон. Кокон хандыгы биротоло жергиликтүү калкты ассимиляцияга алганы аракеттенген.

8 жыл ичинде, 1855-жылдан 1863-жылга чейин азыркы түндүк Кыргызстандын аймагы Кокон хандыгынан бөлүнүп Россия мамлекетинин курамына кирген.

Орус аскерлери Кокон хандыгын талкалагандан кийин Кыргызстандын түшпүк аймагы Фергана өрөөнү менен, Тажикстандын түндүгү Семиреченск областына, Россиянын курамына кирген.

Өзүнүн колониалдык саясатын жүргүзүп, Россиялык империя Кыргызстанды толук кандуу өзүнүн курамына киргизүү максатын койгон.

Мындай саясаттын негизинде 1916-жылдын 10-августунда жергиликтүү элдердин, анын ичинде кыргыздардын көтөрүлүшү чыккан, ал өз учурунда цардык аскерлер жана жергиликтүү казачество тарабынан токтотулган.

Анын натыйжасында бир топ кыргыздар кырылат, бир топ кыргыздар Кытайга качканга мажбур болгон. Калган эл Орус империясына кыңк этпей баш ийүүгө дуушар болгон.

Россияда болуп өткөн 1917-жылкы октябрь революциясы кыргыз элинин тарыхында жаңы барагын ачууга шарт түздү.

XXкылымда кыргыз элинин тарыхында чоң бурулуш болду, советтик мамлекет технологиялык жана экономикалык жактан Батыш өлкөлөрүнөн артта калууну жоюу максатында, Россияда андан көз каранды болгон аймактарда радикалдуу саясий жана экономикалык реформаларды жасап баштаган.

Москва Союздук республикалардын Советтик бийлигине карата реалдуу мамиле жасоо менен, мурунку саясий жана экономикалык элитаны жоюп, жеке менчик институтун жок кылып бир партиялык системаны орнотуу менен Союздук республикаларда толук борбордон көз каранды мамлекеттик – административдик институттарды түзгөн. Москванын саясатынын бирден бир натыйжасы болуп 1924-жылдын 14-октябрында РСФСРдин курамына Кара-Кыргыз автономиялык областын түзүү болуп эсептелет. 1926-жылдын 1-февралында область Кыргыз Автономиялык Советтик Социалистик республикасы болуп кайра түзүлдү.

Советтик мамлекет өлкө ичиндеги реалдуу жана потенциалдуу жок кылууга аракеттенген. XXк. 20чы жана 30чу жылдары мамлекеттик органдары “элдик душмандар” менен күрөшүү компаниясын баштаган. Компаниянын жыйынтыгында бай, манаптар, “панисламисттер”, “пантүрктөр” жокко чыгарылган. Бирок, реформанын негизги максаты Советтер Союзунун Батыш өлкөлөрүнөн артта калуусун жоюу менен, дүйнөлүк үстөмдүккө жетүү эле.

Ошентип, Кыргызстан дагы реформаны жүргүзүүгө мажбур болгон. Жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү эске албай эле агрардык реформа жүргүзүлүп, кыргыздардын негизги массасы мамлекет тарабынан отурукташкан жашоого өтүшкөн. Кыргыздар отурукташкан жашоого өтмөйүн мамлекеттүүлүгүн түзө албашы ачык айкын көрүнүп турган эле.

Россиялык Федерация тарабынан экономикалык, финансылык, кадр, техникалык жана уюштуруучулук колдоосу менен Кыргызстанда каналдар, инженердик-техникалык курулуштар, заманбап өндүрүшү түзүлүп, элекстанциялары ж.б. курулган. Советтик бийлик билим берүү жашында чоң ийгиликтерге жетишкен; шарттар түзүлүп, орто билим алуу милдеттендирилген, ошондой эле Кыргызстанда жогорку билим берүү системасы түзүлгөн.

Советтер Союзу батыш өлкөлөрүнө атаандашып жатып, курал жаратууга көп аракеттенип жатып, экономикасы алсырап, 1991-жылы жоюлууга дуушар болду. Ушул мезгилден тартып Кыргызстан тарыхында жаңы этап башталып, кыргыз эли реалдуу саясий эгемендүүлүккө ээ болду.

1991-жылы Кыргыз ССРинин Жогорку Совети Кыргызстандын Эгемендүүлүгү жөнүндө жарыяланган, 1993-жылдын 5-майында КРнын Конституциясы кабыл алынып, анда президенттик башкаруу формасы бекитилген. 1994 жылы кезектеги өкмөттүк кризистен улам, парламент бир палаталуудан, эки палаталуу парламентке реформаланган.

Республикадагы саясий жана административдик элитанын бат алмашышы, саясий жана экологиялык системанын туруксуздугу, ички жана тышкы саясатты жүргүзүү тажрыйбасы аздыгынан, системалуу кризистин узакка чейин созулгандыгы, ички жана тышкы миграциянын күч алышы, алсыз экономика, менчиктин масштабдуу кайрадан бөлүштүрүлүшү, жана башка көптөгөн факторлор Кыргызстандагы саясий процесстер жана саясат, экономикасы сыяктуу эле сырткы күчтөрдөн, алардын жардамынан жана таасиринен көз каранды болуп калды.

2000-жылдары Кыргызстан Афганистандагы стабилдүүлүксүз менен шартталган терроризм менен күрөшүүгө тартылды. 1999-жылы Өзбекстандын Исламисттик кыймылы Таджикстандан чыгып Кыргызстандын түшүгү, Баткен аркылуу кайра Өзбекстанга аттанууга аракет жасашкан.

2001-жылы “Манас” аэропортунун жанында Америкалык аскерий базасы жайгашты.

2002-жылы Кыргызстанда каргашалуу Аксы окуялары болуп өттү, жана кан төгүүлөр менен аяктады. Үч жылдан кийин 24-мартта Тюльпан революциясынын натыйжасында Аскар Акаев президенттик кызматынан кетүүгө аргасыз болгон. Ал бул тактыда 1990-жылдан 2005-жылга чейин болгон, дагы да ар кайсы каражаттар менен башкарып тургусу келген.

2005-жылдын 24-мартынан кийин жыңы президент Курманбек Бакиев болуп калды. 2010-жылы 7-апрелде ал дагы революция аркылуу кызматтан кеткен.

Бакиев сыртка качып кеткенден кийин убактылуу өкмөтүү Роза Отунбаева башкарып калды. Республикада мурунку жана жаңы бийликтин ортосунда келишпестиктер чыгып, башаламандык болуп жатканын деструктивдүү күчтөр пайдаланып, кыргыз менен өзбектердин арасында эмникалык конфликт жандандырып, ал кан төгүүлөр менен аяктады. 2010-жылдын 27-июнунда Кыргызстанда референдум өтүп, анын жыйынтыгы менен Роза Отунбаева 2011-жылга чейин Кыргыз мамлекетинин башчысы болуп дайындалганы тастыкталган. Ал эми 2011-жылы президенттик шайлоо болуп Алмазбек Атамбаев жеңип алды. Кыргызстандын саясий маданиятынын негизги мүнөздүү белгиси болуп кландардын карама каршылыгы эсептелет. [3]

Бийликке умтулган кландардын күрөшү, Коммунисттик партиянын аракетсиздигинен улам күчөп, мамлекеттин мүлкү бөлүштүрүлүп баштаган процесс менен коштолгон.

1999-2000-жылдары өндүрүштүн стратегиялык маанилүү бутактары менчиктештирилип кеткен, мисалы энергетика, кен казуу өндүрүшү, телекоммуникация. Бийликтегилер өзүнүн пайдасына чечкенге аракет жасашкан.

Бардык Борбор Азиядагы республикаларындагыдай эле Кыргызстанда дагы айыл аймагында жашаган калк шаарларда жашагандардан көбүрөөк келет. Айылдыктар 60% түзөт, жана бул көрсөткүч саясатка жана саясий процесстерге өз таасирин тийгизбей койбойт. Ал

төмөндөгүчө жүрөт: кыргыздар бийликке өзүлөрүнүн туугандарын жылдыргысы келет, анткени ал кийин жардам берет деп. Ошентип тууганчылык, жердешчилик саясий процессте сөзсүз орун алып жүрөт. Демек, мындай көрүнүш саясатта өзүнүн терс жактарын көрсөтүү менен, Европалык өлкөлөрдөн биздин жарандык коом жана аң-сезим артта калганы айкын далилденип турат.

2000-жылдан тартып Кыргызстандын экономикалык абалы стабилдештирилип баштаган, бирок экономикалык өсүү калкты толук кандуу орун менен камсыз кыла албай келет. Ошондуктан миллионго жакын кыргыздар чет өлкөлөрдө иштеп жүрүшөт. 2011-жылы адистердин эсептөөлөрү боюнча Кыргызстандын жалпы кирешесинин (ВВП) 29% мигранттардын которгон айлыктарынан түзүлгөнүн көрсөтүшөт. Кыргызстандын 63% АЗСи Россиянын “Газпром нефтинин“ корпорациясына тиешелүү. [4]

Ошентип, Кыргызстандын экономикалык көз карандылыгы мигранттардын эсебинен эле эмес, газ, мунайзат менен камсыздандырууда да болгону маалым. Газ менен болгон келишимдер Россия үчүн эч кандай экономикалык пайда алып келбесе дагы, орус бийлиги Кыргызстандын жетекчилигинин саясатына өз салымын кошуу үчүн түзгөнү түшүнүктүү. Ага мисал, “Манастагы” америкалыктардын аскерий базасынын жабылышы. Кыргызстандын алсыз экономикасы сырткы күчтөрдөн, таасирлерден көз карандылыгынын себеби болуп келет. Ошондой эле Кыргызстан сырткы колдоосуз, өзүнүн сырткы аскердик коопсуздугун дагы камсыз кыла албаганы анык. Өзгөчө Өзбекстан менен болгон мамилелерде чек аралар боюнча, таза сууну бөлүштүрүү боюнча, газ жана электр тогун жеткирүү боюнча тирешүүлөр болуп калат. Мында, Өзбекстан курал боюнча Борбордук Азияда эң алдыңкы мамлекет экенин унутпоо керек.

Азыркы күндө Өзбекстан менен Кыргызстандын ортосунда 100гө жакын чечилбеген чек аралык участкалар бар. Албетте ар бир өлкө өз тарабына чечкиси келет. Өзбекстан экономикалык жактан дагы, аскерий күчтөрү жактан дагы бизден жогору. Ал эми баланс үчүн Кыргызстан ОДКБнын (Организация Договора о коллективной безопасности, заключенный в 1992) мүчөсү. Мында таасирдүү күч болуп Россия эсептелет. Ошондуктан кайсы бир деңгээлде Кыргызстан Россиядан көз каранды болгондуктан, саясаты дагы таасирленип тураары анык.[5]

Тарыхый жана географиялык өзгөчөлүктөрдү жана шарттарды эске алуу менен, Кыргызстан өзүнүн сырткы коопсуздугу үчүн дагы, саясатында жана негизги сырткы күч катары Россияны тааныганы себептүү.

Ал эми бүгүнкү күнү биздин бийликтегилердин шалаакылыгынан Кытайга болгон 2миллиарддан ашык карызды, жана башка карыздарды жоюу проблемабыз дагы Кыргызстандын саясатын өз алдынча, башкача айтканда көз каранды эмес жүргүзө албай жаткандыгы, улам Россияга барып жардам сурап жаткандыгы ачыктан ачык көрүнүп турат. Демек, биздин мамлекетке качан абийирдүү, ыймандуу, жогорку жоопкерчиликтүү, патриот инсан президент болмоюн бул суроо ачык кала берет окшойт. Андыктан алдыдагы президенттик шайлоого, ошону менен бирге референдумга ар бир жаран кайдыгер карабай активдүү катышып, өзүнүн жарандык позициясын көрсөтүп, туура тандоо жасаса, саясатка өз таасирин тийгизе алса, анда ал өз милдетин аткарган болот, жана Кыргызстандын келечегине өз салымын кошкон болот.

Колдонулган адабияттар:

1) Молдокасымов К. Некоторые проблемы в исследовании истории Кыргызстана. Бишкек 2008

2) Акаев А.А. “Кыргызская государственность и народный эпос Манас”. //Слово Кыргызстана. 2-август. 2002г

3) Проблемы политогенеза кыргызской государственности. Бишкек: АРХИ. 2003. 480с Киргизы.

4) Экономика Кыргызстана. [Электр ресурс] Режим доступа: [http:// ru.wikipedia.org/wiki/Экономика Киргизии](http://ru.wikipedia.org/wiki/Экономика_Киргизии).

5) Кыргыз Республикасынын сырткы саясатынын концепциясы. Оф.веб.сервер органов гос власти К.Р. 2011. Бишкек